

BİLGE TONYUKUK YAZITLARI ÜZERİNE BİRKAÇ DÜZELTME

Cengiz ALYILMAZ

1- Bilge Tonyukuk Yazıtları ve Külliyesi Hakkında Genel Bilgiler

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'ndan yaklaşık 360 km. uzakta, Tola Irmağı'nın yukarı mecrasındaki Bayn-Tsokto bölgesinde bulunan ve bu sebeple "Bayn-Tsokto Yazıtları" olarak da adlandırılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Köktürk Kağanlığı döneminin büyük veziri, kumandanı ve danışmanı Bilge Tonyukuk'un ölümünden önce bizzat kendisi tarafından diktirilen dört cepheli iki yazıttan ibarettir.

Birinci yazıt, 243 cm; ikinci yazıt ise, 217 cm yüksekliğindedir. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır Köktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır.

Yazıtın yazılış / dikiliş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacıların bir kısmı bu tarihi 720-725 olarak gösterirken;¹ bir kısmı ise, (Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı ve Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın muhtevalarından da hareketle) Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından Köl Tigin yazıtına cevap olarak yazıldığını, bu sebeple de Köl Tigin Yazıtı'ndan sonraki Bilge Kağan Yazıtı'ndan önceki bir dönemde (732- 734 ?) dikilmiş olabileceğini ileri sürmektedirler²

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nda da tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları'nda olduğu gibi Köktürk dönemine ait tarihî olaylar anlatılır. Olayları nakleden bizzat Bilge Tonyukuk'un kendisidir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları'nın her ikisi de dikilişlerinden bugüne kadar geçen yaklaşık 1270 yıllık süre içinde, açık alanda buldukları ve yeterince korunmadıkları için büyük ölçüde tahribata maruz kalmıştır. Bu sebeple her iki yazıt da orijinal şeklinden oldukça farklı görünüm arz etmektedir.

Bilge Tonyukuk Yazıtları, bugün küçük bir bölümü demir çitle çevrili büyük bir külliye içerisinde yer almaktadır. Söz konusu külliye iki yazıtın dışında, kıyafetleri ve duruş şekilleri ayrıntılı tasvir olunan başları koparılmış insan heykelleri, üzerleri çiçek motifleriyle işlenmiş lahitler, balbala benzer iki büyük dikili taş, kaide parçaları, tabanda dörtgen döşemeler bulunmaktadır. Bunların hepsinde önemli ölçüde aşınma, yıpranma ve parçalanmalar olmuştur.

¹ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.

² Osman F. Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995, TKAE Yay. no: 131.

Bilge Tonyukuk mezar külliyesinin çitle çevrili alanı dışında, külliye'nin önemli bir parçası olan 271 balbal bulunmaktadır. Balbalların 260'tan sonrası kuzeye doğru dönmektedir. Bugün büyük bir bölümü önemli ölçüde tahrip olan balbalların dikili vaziyette duranlarının sayısı da oldukça azdır.

Bilge Tonyukuk mezar külliyesinin çitle çevrili alanında olduğu gibi, bu alanın dışında kalan ve bugün tamamen otlarla kaplı olan bölgelerinde de (özellikle de çitlerin batısında) dörtgen döşemeler bulunmaktadır.

Külliye'nin orijinal şeklini kaybedip harabeye dönüşmesinde 1897, 1909, 1925 ve 1957 yıllarında külliye'de gerçekleştirilen resmî ve gayriresmî kazıların rolü büyüktür. Bu kazılar sonucunda ortaya çıkarılan Türk kültür ve sanat eserlerinin bugün nerede ve kimlerin elinde olduğu da ne yazık ki, bilinmemektedir.

2- Bilge Tonyukuk yazıtları'yla ilgili bazı düzeltmeler:

Orhun Yazıtları'nı kurtarmak ve Ötüken Türk kültür ve medeniyetini ortaya çıkarmak amacıyla TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı) bünyesinde oluşturulan Türk - Moğol Bilim Heyeti'nde, Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya'nın tavsiyeleriyle yazıtların epigrafik belgelenmelerini yapmak üzere görevlendirildim. Bu amaçla 1997, 1998 ve 1999 yıllarında Moğolistan'a gidip bir süre yazıtlar üzerinde çalıştım. Sonuçta Bilge Tonyukuk, Bilge Kağan ve Köl Tigin Yazıtları'nın yazıt bilimi açısından mevcut durumlarını, Radloff Atlası'yla karşılaştırmalı olarak ortaya koydum. Bu sayede hem yazıtların hâlihazırdaki durumları hem de yazıtlarda yüz yılı aşkın süre içinde görülen tahribat belgelenmiş oldu. Söz konusu tahribatın daha iyi şekilde belgelenebilmesi için, kırılıp dökülen, aşınıp yapraklaşıp dökülmeye yüz tutan, boyanmış olan, yağlanan, yazıtlardan kopan yazılı yüzeyler için farklı renk ve işaretler kullanarak yazıtları, Köktürk harfleriyle yeniden yayına hazırladım.

Epigrafik belgelenmelerim sırasında, metinlerini genelde fotoğraflardan hareketle oluşturan veya bir başkasının metnini aynen esas alan araştırmacıların Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndaki bazı harfleri / kelimeleri yanlış okuduklarını, yanlış anlamlandırdıklarını ve bu yanlışların da sürekli tekrar edildiğini tespit ettim.

Bu tespitlerimi, bazı kelimelerin okunuşu ve anlamlandırılışı ile ilgili bugüne kadar yapılan tartışmaların bir kısmına son vermek, bir kısmına ise başka bir boyut kazandırmak amacıyla dikkatlere sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyim:

1- ᠲᠢᠶᠨᠭ - ᠲᠢᠶᠢᠳ - ᠲᠢᠶᠨᠭ

ᠲᠢᠶᠨᠭ : ... ᠲᠢᠶᠢᠳ ᠲᠢᠶᠢᠳ : ᠲᠢᠶᠢᠳ ᠲᠢᠶᠢᠳ : ᠲᠢᠶᠨᠭ ...

toruk buukalı semiz buukalı irakda bülser

semiz buuka toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım³

³ Transliterasyon ve anlamlandırmalar yapılırken, T. Tekin'in *Tunyukuk Yazıtı* (Ankara, 1994) adlı eseri esas alınmış; yeni teklif ve değişiklikler anılan eserdeki metinler üzerinde yapılmıştır.

(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm. (T 5-6)

Bilge Tonyukuk Yazıtları'ndan birinci yazıtın batı yüzünün 6. satırında geçen ilk kelimenin ikinci harfini, bugüne kadar yapılan çalışmalarda araştırmacıların büyük bir kısmı " ʀ ", bir kısmı ise " ʀ ", okumuş, değerlendirmiş ve kelimeyi de buna göre yorumlamışlardır:

	Radloff	Thomsen	Orkun	Malov
Kelime	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ
Transliterasyon	bils(e)r	bils(e)r	bils(e)r	bils(e)r

	Clauson	Aalto	Giraud	Tekin
Kelime	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ
Transliterasyon	böls(e)r	böns(e)r	bils(e)r	bils(e)r

	Ergin	Sprengling	Aydarov	Şükürov Meherremov
Kelime	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ	ʀʀʀʀ
Transliterasyon	böngs(e)r	büls(e)r	bils(e)r	bilser

Yazıt üzerinde yapmış olduğum epigrafik belgelerde söz konusu harfin " ʀ " olduğunu yerinde tespit ettim. Bu sebeple birinci yazıtın batı yüzünün 6. satırında geçen ilk kelimenin ʀʀʀʀ (böngser) veya ʀʀʀʀ (bilser) değil; ʀʀʀʀ (bölser / bülser) şeklinde okunup yorumlanması gerekir.

2- ʀ+ - ʀx - ʀ)

: ʀʀʀ : ʀʀʀʀʀʀʀʀʀʀ :

añaru sülemeser kaç neñ erser ol bizni kaganı alp ermiş ayguçısı bilge ermiş kaçan neñ erser ölürteçi köök uçegün kabışıp sülelim edi yok kışalım temiş

Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim demişler. (T 20-21)

Birinci yazıtın doğu yüzünün 4. satırında (21. satırda) geçen 4. cümlede ilk kelimesi (ʀ+)'nin ilk harfi (+), yazıtla ilgili çalışmaların büyük bir kısmında " x "; bir kısmında ise ") " olarak gösterilmiştir:

	Orkun	Ergin	Aalto	Giraud
Kelime	ʀ)	ʀx	ʀx	ʀ)
Transliterasyon	(a)nı	(i)di	(i)di	(a)nı

	Recebov Memmedov	Aydarov	Şükürov Meherremov	Tekin
Kelime	𐱃	𐱃	𐱃	𐱃x
Transliterasyon	(a)nı	(a)nı	(a)nı	(e)di

Söz konusu harf, yazıtta " x " veya ") " ile değil; " x "nin farklı bir şekli olan " + " ile karşılanmıştır. Bu sebeple bugüne kadar yapılan çalışmalarda 𐱃x veya 𐱃 şeklinde yazılan kelimenin 𐱃+ olarak düzeltilmesi ve " x "nin farklı bir şekli olan " + "nin de Köktürk alfabesine dahil edilmesi gerekir.

3- 𐱃𐱃𐱃 - 𐱃𐱃𐱃
: 𐱃𐱃𐱃𐱃 : 𐱃𐱃𐱃𐱃𐱃 : 𐱃𐱃𐱃

öñreki er yugurça ıdıp ı bar baş aşdımız yubulu intimiz
on tünke yantakı tuug ebirü bardımız

Öncü askerleri (karları) yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık. (Ondan sonra) yuvarlanarak indik. On gecede yandaki engeli dolanarak gittik. (T 25-26)

Birinci yazıtın kuzey yüzünün 2. satırında (26. satırda) geçen ikinci cümlenin dördüncü kelimesinin ilk harfi bugüne kadar yapılan çalışmaların hemen hemen hepsinde " 𐱃 " şeklinde gösterilmiştir:

	Aalto	Giraud	Orkun	Tekin
Kelime	𐱃𐱃𐱃	𐱃𐱃𐱃	𐱃𐱃𐱃	𐱃𐱃𐱃
Transliterasyon	tug	tug	tug	tug

Oysa bu harf, yazıtta " 𐱃 " şeklinde geçmektedir. Bu sebeple bugüne kadar yapılan çalışmalarda 𐱃𐱃𐱃 şeklinde yazılan kelimenin 𐱃𐱃𐱃 olarak düzeltilmesi ve " 𐱃 "nin farklı bir şekli (t) (?) veya birleşik bir harf (tu) (?) olan " 𐱃 "nin de Köktürk alfabesine dahil edilmesi gerekir.

4- 𐱃𐱃𐱃 - 𐱃𐱃𐱃
: 𐱃𐱃𐱃𐱃 𐱃𐱃𐱃𐱃

... üç küüreg yiyi kelti

... Üç mülteci art arda geldi. (T 33)

Birinci yazıtın kuzey yüzünün 9. satırında (33. satırda) geçen ilk cümlenin üçüncü kelimesinin 1. ve 3. harfleri yazıtın orijinalinde aynı olup, " 𐱃 " şeklindedir. Yazıtın Radloff Atlası'ndaki rötuşsuz kalıbının kopyasında da bunu açıkça görmek mümkündür. Ancak Radloff, yazıtı rötuşlu olarak yayına hazırlarken söz konusu kelimenin 1. harfini " 𐱃 "; 3. harfini ise, " l " olarak değiştirmiştir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda araştırmacılar, Radloff'un rötuşlu yayınına esas aldıkları için

kelimenin orijinal şekli olan **𐰆𐰆𐰆**'yi, **𐰆𐰆𐰆** olarak göstermişler; okuma ve anlamlandırmayı da buna göre yapmışlardır. Araştırmacılardan Pentti Aalto ise, söz konusu kelimenin 1. ve 3. harflerinin yazıtın orijinalinde aynı olduğunu fark etmiş ve 1. ve 3. harfleri " 𐰆 " olarak göstermiştir. Fakat söz konusu harfler yazıtın orijinalinde " 𐰆 " değil; " 𐰆 " şeklindedir.

	Radloff	Thomsen	Orkun	Ergin
Kelime	rötuşsuz 𐰆𐰆𐰆 rötuşlu 𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆
Transliterasyon	kişi	kişi	kişi	kişi

	Şükürov Meherremov	Tekin	Giraud	Aalto
Kelime	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆
Transliterasyon	kisi	ki[ş]i	kişi	yiye

" 𐰆 " harfinin fonetik değeri hakkında henüz kesin bir şey söylemek mümkün olmasa da, " 𐰆 "nin farklı bir şekli olması ihtimali büyüktür. Zira **𐰆𐰆𐰆** (yiyi) kelimesi, **yiyi**, **yigi**, **cigi** şeklindeki kullanımları ve "sıralanmış", "art arda", "birbiri ardınca" "sık" şeklindeki anlamlarıyla hem eski Türk dili yadigârlarında (DLT'te, bazı Uygur dönemi yazılı eserlerinde) hem de günümüz Türk lehçe ve şivelerinin bir kısmında geçmektedir. Bu sebeple, bu harfin (𐰆 'nin) araştırmacılar tarafından dikkate alınıp, Köktürk alfabesine dahil edilmesi ve söz konusu kelimenin **yiyi** (?) şeklinde okunup; "art arda", "birbiri ardınca" şeklinde anlamlandırılması daha doğru olacaktır.

5- **𐰆𐰆𐰆** - **𐰆𐰆𐰆**

𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆 : 𐰆𐰆𐰆𐰆𐰆

tılıg kelürti sabı antag yarış yazıda on tümen sü terilti tir ol sabıg eşidip begler koop yanalm arıg ubuti yeg tedi

(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözlere şöyle: "Yarış ovasında yüz bin asker toplandı," diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte "Dönelim; temizim (yani "savaşım yenilmemişim") utancı (savaşım yenileninkinden) daha iyidir", dediler. (T 36-37)

II. yazıtın batı yüzünün 1. satırında (36. satırda) geçen 4. cümlenin son kelimesi yazıtın orijinalinde **𐰆𐰆𐰆** şeklindedir. Ancak bu kelime yazıtla ilgili olarak yapılan yayınların büyük bir kısmında **𐰆𐰆𐰆** şeklinde geçmektedir:

	Orkun	Ergin	Recebov Memmedov	Şükürov Meherremov
Kelime	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆	𐰆𐰆𐰆

il yeme il boltı bodun yeme bodun boltı özüm karı boltum ulug
boltum neñ yerdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buñi bar
erteçi ermiş

Devlet de devlet oldu, halk da halk oldu. (Şimdi) ben kocaldım, yaşlı oldum. Herhangi bir ülkede kağanlı (yani "bağımsız") bir halkın benim gibi bir devlet adamı var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş. (T 56-57)

II. yazıtın doğu yüzünün 7. satırının (57. satırın) ilk kelimesi yazıtın orijinalinde 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (bintegi) şeklinde geçmektedir. Ancak 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 kelimesinin ikinci harfi (𐰽), yazıtla ilgili yayınların hepsinde " 𐰮 " şeklinde (𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤) gösterilmiş; okuma ve anlamlandırmalar da yanlış yapılmıştır:

	Orkun	Ergin	Recebov Memmedov	Şükürov Meherremov
Kelime	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤
Transliterasyon	bünt(e)gi	bünt(e)gi	bint(e)gi	bünt(ü)gi

	Aydarov	Tekin	Giraud	Aalto
Kelime	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤	𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤
Transliterasyon	bünt(ü)gi	bünt(e)gi	bönt(e)gi	bünt(e)gi

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (bintegi) kelime grubu, gerçekte 𐰽𐰺𐰍 (bin / ben) anlamlı dil ögesiyle (şahıs zamiri ile), 𐰽𐰺 (teg+i / gibi / gibisi) görevli dil ögesinden (edatından) oluşmaktadır.

Yazıtla ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalarda kelimenin / kelime grubunun:

- 1- 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 değil; 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 şeklinde yazılması / dizilmesi,
- 2- Transliterasyonunun "bünt(e)gi" / "bönt(e)gi" / "bünt(ü)gi" değil; "bint(e)gi" şeklinde yapılması,
- 3- Anlamlandırılmasının " serseri olsa", "başıboş olsa", "avare olsa", "öylesi", "böylesi", "bunun gibisi" şeklinde değil; "benim gibisi" olarak yapılması daha doğru olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmet Bican ERCİLASUN, "Bengütaş Edebiyatı", *Büyük Türk Klasikleri*, I, İstanbul, 1985, s. 56-78.
- Altay AMANJOLOV, *Türk Filologiyası Jene Jazu Tarihi*, Almata, 1996.
- Andrey N. KONONOV, *Grammatika Yazıka Tyurkskiĥ Runiçeskiĥ Pamyatnikov <VII-IX vv.>*, Leningrad, 1980.
- Dmitri D. VASİLYEV, *Korpus Tyurkskiĥ Runiçeskiĥ Pamyatnikov Basseyına Yeniseya*, Leningrad, 1980.
- E. C. ŞÜKÜROV - A. M. MEHERREMOV, *Gedim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü, 1976.
- G. AYDAROV, *Yazık Orhonskiĥ Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'mennosti VIII Veka*, Alma-Ata, 1971.
- Hüseyin Namık ORKUN, *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, Ankara, 1994.
- İgor V. KORMUŞIN, "K osnovnim ponyatiyam Tyurkskoy runiçeskoj paleografii", *ST*, 1975, No: 2.
- M. SPRENGLING, "Tonyukuk's Epitaph. An Old Turkish Masterpiece", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, LVI/1 (January 1939), s. 1-19; 4 (October 1939), s. 365-383.
- Muhharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1997.
- ORHUN, *Orhun Seferi Araştırmaları. Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (Seçilmiş Sayfalar) (Orkhon Expedition Researches. The Atlas of Historical Works in Mongolia (Selected Pages))*, TİKA (T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs Turkish International Cooperation Agency), Ankara, 1995.
- Osman Fikri SERTKAYA, *Göktürk Tarihinin Meseleleri / Some Problems of Köktürk History / Probleme der köktürkischen Geschichte*, Ankara, 1995.
- Pentti AALTO, *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Helsinki, 1958.
- René GIRAUD, *L'inscription de Bain Tsokto*, Paris, 1961.
- Saadettin GÖMEÇ, *Kök Türk Tarihi*, Ankara, 1999.
- Semih TEZCAN, "Tonyukuk yazıtında birkaç düzeltme", *TDAY-Belleten 1975-1976*, Ankara, 1976, s. 173-181.
- S. G. KLYAŞTORNIY, "Tonyukuk-Aşide Yuan'çjen", *TS*, 1966, s. 201-205.
- Sir Gerard CLAUSON, "Some notes on the Inscription of Toñuquq", *Studia Turcica*, Budapest, 1971, 125-132.
- S. E. MALOV, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti*, Moskova-Leningrad, 1951.
- Talat TEKİN, *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, 1994.
- Talat TEKİN, "On Kök Turkic büntägi", *Central Asiatic Journal*, VIII/3 (1963), s. 196-198.
- V. G. KONDRAT'EV, *Oçerk Grammatiki Drevnetyurkskogo Yazıka*, Leningrad, 1970.
- V. M. NADELYAYEV vd., *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad, 1969.
- V. THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (= MSFOu V)*, Helsingfors, 1896.
- V. THOMSEN, *Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie (=MSFOu XXXVII)*, Helsingfors, 1916.
- W. RADLOFF, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*, Saint-Petersbourg, 1899.